

Межов О. Г.,

доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ДЕРИВАЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ ІМЕННИКОВИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ІЗ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. Статтю присвячено актуальним проблемам теорії синтаксичної деривації іменникових словосполучень як складників семантично неелементарних простих речень сучасної української літературної мови. Проаналізовано специфіку функціонування відмінкових і прийменниково-відмінкових форм іменника у присубстантивній позиції. Визначено семантичні різновиди, прийменниково-відмінкові засоби вираження та особливості деривації субстанційно-атрибутивних і адвербіально-атрибутивних компонентів в іменникових словосполученнях.

Ключові слова: іменник, іменникове словосполучення, синтаксична деривація, транспозиція, ад'ективація, відмінкова форма, атрибут, семантема, просте речення.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасній українській граматиці дослідники вивчають речення з опертям на поняття синтаксичної деривації, семантико-синтаксичної структури речення та словосполучення, змістових відношень, валентності як міжрівневої категорії, елементарних та ускладнених одиниць і категорій, предикатних і субстанційних знаків. Будь-яке семантично елементарне просте речення, яке складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанційних) семантем, здатне трансформуватися в іменникове словосполучення. Як найпоширеніший вид синтаксичних сполучень слів, іменникові словосполучення є будівельним матеріалом для семантично ускладнених простих речень, які, крім субстанційних компонентів, містять вторинні предикатні та складні синтаксеми. Виділення іменникових словосполучень зі структури семантично ускладнених простих речень та встановлення їх взаємовідношення з елементарними конструкціями належить до найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії. У цьому плані ще недостатньо вивчено механізм творення словосполучень від реченнєвих структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Спроби аналізу дериваційних відношень словосполучень і речень знаходимо у працях І. Р. Вихованця [1], К. Г. Городенської [2], А. П. Загнітка [3], О. В. Кульбабської [4], М. В. Мірченка [5] та ін., однак недостатньо з'ясовано принципи синтаксичної похідності іменникових словосполучень від семантично елементарних простих речень.

Іменникові словосполучення як синтаксичні деривати формують значну кількість ускладнених простих речень української мови, тому без усебічного їх дослідження не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

Формування мети статті. Метою пропонованої статті є з'ясування закономірностей синтаксичної транспозиції іменникових словосполучень та встановлення їх дериваційних зв'язків з різнотипними реченнєвими конструкціями. Для реалізації поставленої мети необхідно: виділити і схарактеризувати головні та присубстантивні компоненти в іменникових словосполученнях сучасної української літературної мови, характер семантико-синтаксичних відношень між ними; проаналізувати їхні семантичні функції, особливості деривації, засоби морфологічного вираження, формально-синтаксичні і комунікативні позиції у реченнєвій структурі; дослідити процеси ускладнення суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних і локативних семантем згорнутими предикатними значеннями.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Іменникові словосполучення можуть утворюватися внаслідок згортання двовалентного предиката у слабкій (неприсудковій) позиції речення, яка виникає тоді, коли з'єднуються два семантично елементарні прості речення у просте ускладнене. У реченнєвій структурі збережені два валентно зумовлені субстанційні компоненти – лівобічний суб'єкт (носій стану) і один із правобічних (об'єкт, інструменталь, локатив, адресат), які опосередковано вказують на прихований предикат. За таких перетворень одна із семантем конденсує в собі власну субстанційну і набуває семантику згорнутого предиката, який лише формально не виражений, а на рівні семантичної структури зосереджені в одному з аргументів. У сучасній українській мові згорнутими можуть виступати: 1) предикати належності (*мати, належати*); 2) предикати фізичної дії – творення, видів діяльності (*виробляти, виготовляти, будувати, варити, конструювати, ліпити, мурувати, шити* і под.); 3) локативні предикати стану (*бути, перебувати, міститися, розташовуватися, опинятися*) і процесу (*стояти, сидіти, лежати, висіти*); 4) акціонально-локативні предикати (*іти, їхати, прибувати, бігти, летіти, пливати, курсувати* і под.); 5) предикати із семою призначення, адресації (*призначатися, адресувати, передавати, дарувати, купувати, залишати, надсилати, писати, нести, везти* і под.). Розглянемо детальніше специфіку творення іменни-

кових словосполучень з такими згорнутими предикатами, зважаючи на немодифікаційний і модифікаційний ступені формально-граматичного згортання компонентів семантичної структури речення, запропонованих І. Р. Вихованцем [6]. Немодифікаційний ступінь є простим згортанням предиката без формально-граматичної перебудови інших, лексично виражених, компонентів, тоді як модифікаційний супроводжений такою переструктуризацією.

У трикомпонентних посесивних конструкціях на зразок *носії стану + предикат + об'єкт стану* згортання предиката супроводжене перетворенням суб'єкта у форму присубстантивного родового відмінка, що конденсує в собі субстанційну семантику і прихований предикат належності, пор.: *Студент має комп'ютер (Комп'ютер належить студентові, У студента є комп'ютер) + Комп'ютер стоїть на столі → Комп'ютер студента стоїть на столі*. Простежимо механізм утворення іменникового словосполучення. За поєднання двох елементарних простих речень дві різнофункціональні, але лексично тотожні семантики (компонент комп'ютер з функцією об'єкта стану в реченні *Студент має комп'ютер* і компонент комп'ютер з функцією носія локативного стану в реченні *Комп'ютер стоїть на столі*) об'єднані в один формально-граматичний (підметовий) компонент *комп'ютер*. Тобто одна із двох лексично тотожних семантем комп'ютер редукувалася, а предикат належності (володіння) прихований у словосполученні комп'ютер студента, компоненти якого є аргументами цього згорнутого предиката. Форма родового відмінка стосується модифікаційного ступеня згортання компонентів.

За заміни посесивного дієслова прийменником предикат набуває напівприхованого характеру, пор.: *Чоловік має дипломат + Чоловік заходить в офіс → Чоловік з дипломатом заходить в офіс*. Прийменник з тут заміщує предикат володіння мати і вживаний у простих ускладнених реченнях, одне з елементарних вихідних речень якого виступає у модифікованому вигляді. Соціативно-посесивно-атрибутивне значення прийменникового орудного відмінка, що виступає в позиції залежного компонента, одночасно ґрунтується на двох значеннях приписуєвого залежного члена – соціативно-об'єктному і посесивному, що свідчить про складніший характер зв'язку, а отже, і про більшу глибину дериваційних перетворень компонентів речення. Соціативно-посесивний орудний відмінок із семантикою об'єкта охоплює лише назви неживих предметів, характеризуючись великою різноманітністю лексичного вираження: зовнішні характеристики істот за належністю їм конкретних предметів (*дівчина з квітами, юнак з телефоном, учень з портфелем*); зовнішні невід'ємні прикмети істот (*чоловік з вусами, дівчина з косяю*), зовнішні ознаки предметів (*капелюшок з козирком, сумка з пряжкою*); архітектурні атрибути будівель або їхні частин (*хата з верандою, гараж з підвалом, шафа з антресолями*), наповнювачі місткостей (*відро з водою, корзина з квітами, альбом з фотографіями*), основні складники або наповнювачі страв (*борщ з м'ясом, пиріжки з капустою, пиріг з яблуками*), допоміжні складники страв (*телятина з грибами, полуниця з морозивом, кава з медом*) та ін. Соціативно-посесивний орудний відмінок із семантикою співучасника дії називає дітей істот, за якими схарактеризовані їхні батьки: *Мати з дочкою вишивала*

рушники; Батько з сином працював на горі; Корова з телям йшла на луг. Так, зокрема, субстантивне невласне-словосполучення *мати з дочкою* утворене з двох семантично елементарних речень *Мати живе з дочкою + Мати має дочку*, а соціативно-посесивне значення залежного компонента з *дочкою* є синтезом соціативного значення приписуєвого залежного члена першого речення і посесивного значення такого ж члена другого речення. Форма вираження залежного компонента з + *орудний відмінок* збігається з формою вираження основного приписуєвого залежного члена речення, що передає соціативне значення. Значна формально-граматична перебудова предиката та одного з аргументів дозволяє зарахувати подібні словосполучення до конструкцій з модифікаційним ступенем згортання компонентів.

Нерідко в іменникових словосполученнях згорнутими виступають дієслова фізичної діяльності, творення (*виробляти, виготовляти, будувати, варити, конструювати, ліпити, мурувати, шити* і под.), валентність яких в повному вияві вимагає три семантики – із значеннями діяча, об'єкта та засобу-матеріалу, напр.: *Столяр виготовляє меблі з дерева*. Об'єднання одного елементарного простого речення з предикатом типу *виробляти (виготовляти)* і другого елементарного простого речення з іншим предикатом часто супроводжується згортанням не лише предиката *виробляти (виготовляти)*, але і його аргумента із значенням діяча, пор.: *Столяр виготовляє меблі з дерева + Меблі користуються попитом → Меблі з дерева користуються попитом*. Семантично складна словоформа з *дерева* у присубстантивній позиції поєднує в собі семантику засобу дії (матеріалу) і приховане значення предиката дії. Водночас її потрібно кваліфікувати як складний атрибутивно-інструментальний компонент словосполучення. Подібні згорнуті конструкції закріплені в українській мові в немодифікаційному вияві.

Своєрідний спосіб згортання предикатів можуть реалізувати аналітичні синтаксичні морфеми-прийменники. Вони вживані в повних (незгорнутих) і частково згорнутих конструкціях. В елементарних простих реченнях так звані прийменники з формально-граматичного боку здійснюють утворення аналітичних локативних дієслів, а з семантичного боку мають предикатний характер, конкретизуючи загальне локативне значення локативних дієслів. Локативні дієслова *бути, перебувати, знаходитися, міститися, розташовуватися, опинятися*, які передають загальне локативне значення, і локативні дієслова процесу *стояти, сидіти, лежати, висіти*, що виражають позицію предмета, супроводжуються аналітичними синтаксичними локативними морфемами-постфіксами і вимагають двох аргументів – носія локативного стану або процесу і локатива. В українській мові різноманітні просторові значення представлені численними локативними морфемами-постфіксами, що можуть перетворюватися за трансформацій на морфеми-прийменники. Незгорнуті конструкції містять локативні аналітичні дієслова з постфіксами – локативними конкретизаторами, напр.: *Туристи були в горах (за горами, перед горами, біля гір, поблизу гір тощо)*. У цих конструкціях, де локативні дієслова з постфіксом виступають у позиції присудка, постфікси відіграють диференціюючу роль, маючи більше порівняно з локативними кореневими дієсловами семантичне наван-

таження. У семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному планах локативне кореневе дієслово і локативна морфема-постфікс становлять нероздільну єдність і утворюють локативну предикатну одиницю. За формально-синтаксичного переміщення локативної субстанційної семантики у присубстантивну позицію, тобто позицію ад'єктива, відбувається згортання кореневого локативного дієслова і приєднання дієслівного локативного постфікса до вокативної семантики, де постфікс стає прийменником [7], пор.: *Туристи в горах милувалися краєвидами*. За цих умов тільки на прийменник припадає вираження семантичних відношень між двома повнозначними компонентами – з функцією носія локативного стану або процесу і з функцією локатива в різних відмінкових формах, напр.: *Міст над річкою був міцний; Ліс за селом багатий на гриби; Квіти біля будинку дуже гарні; Табір навколо озера розростається; Дім на горі привертає увагу; Верби при дорозі створювали затінок*. Отже, складний компонент у присубстантивній позиції словосполучення конденсує в собі локативну функцію і семантику згорнутого предиката. Редукція дієслівно-постфіксованої локативної сполуки до одного прийменника, що зберігає свою вихідну форму, а також форму пов'язаного з ним аргумента, стосується немодифікаційного ступеня згортання.

Подібні трансформації і ступінь згортання простежуємо в словосполученнях з прихованими акціонально-локативними предикатами напрямку (вихідного й кінцевого пунктів), шляху руху: *Хмари пливають з півночі → Хмари з півночі; Вітер віє з моря → Вітер з моря; Туристи прибули з Німеччини → Туристи з Німеччини; Автобус курсує на Київ → Автобус на Київ; Дорога веде на Кавказ → Дорога на Кавказ; Стежка пролягає через ліс → Стежка через ліс; Тунель пролягає крізь гору → Тунель крізь гору*. Присубстантивна позиція аналізованих вище статичних і динамічних локативів дає підстави кваліфікувати такі компоненти як атрибутивно-локативні.

Предикати із семою призначення, адресації (призначатися, адресувати, передавати, дарувати, купувати, залишати, надсилати, писати, нести, везти і под.) виступають у словосполученнях з адресатною семантою, яка за редукції дієслів зберігає ці предикатні значення завдяки прийменнику для, напр.: *Квіти призначені для нареченої + Квіти стояли у вазі → Квіти для нареченої стояли у вазі; Кореспонденція надіслана для директора + Кореспонденція лежала на столі → Кореспонденція для директора лежала на столі*. Тут простежуємо немодифікаційний ступінь згортання. Присубстантивна позиція залежних компонентів дає підстави кваліфікувати їх як атрибутивно-адресатні. Якщо форму присубстантивного родового відмінка наповнюють абстрактні іменники, то він набуває семантики мети: *Поле для вирощування пшениці займало значну площу; Система для контролю температури не спрацювала; Кнопка для вмикання комп'ютера – на передній частині системного блоку*. Такі атрибутивно-цільові компоненти мають похідний характер: утворені в результаті згортання підрядної частини мети, пор.: *Поле для вирощування пшениці займало значну площу ← Поле, призначене для вирощування пшениці, займало значну площу ← Поле, призначене, щоб вирощувати пшеницю, займало значну площу*. Подібні трансформації простежуємо за утворення атрибутивно-причинних і атрибу-

тивно-темпоральних компонентів у реченнях на зразок: *Близько двадцяти працівників освіти отримали від керівництва області нагороди за сумлінну працю; Література шістдесятих років характеризувалася активним розвитком нових напрямків*.

Давальний адресатно-посесивний характеризується подвійною залежністю (від дієслова та іменника) і внаслідок цього – різноспрямованістю своєї семантики [8; 9]. Залежність від іменника породжує посесивне значення, залежність від дієслова – адресатне. Як слушно зауважує І. Р. Вихованець, «у зв'язку із спрямованими на давальний відмінок «сполучувальними претензіями» двох частин мови він виражає посесивне значення цільової спрямованості» [10]. Дію спрямовано на предмет, що звичайно являє собою частини тіла, одяг, речі, які можна розглядати як предмети (об'єкти) володіння чи власності. Зв'язок давального з іменником-назвою об'єктів володіння підтримує прихований (згорнутий) предикат належності. Давальному адресатно-посесивності відповідають семантико-синтаксичні ознаки атрибутивної субстанційності, невалентного зв'язку з лексично вираженим дієсловом, пасивності, спрямованості предикатів дії (або стану) на предмет. Напр.: *Коса сповзла їй на груди; Міцно зв'язали йому руки; Краплі дощу падали мені на волосся*.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Отже, компоненти семантико-синтаксичної структури речення не завжди представлені в його формально-граматичній структурі, тобто можлива розбіжність між кількісним складом семантичних і формально-синтаксичних компонентів. До такої розбіжності між двома різновидами компонентів веде формально-граматична перебудова речення, яка здебільшого пов'язана з комунікативними чинниками. Одним з видів перебудови речення є згортання предикатів, що зумовлено передусім слабкою його формально-синтаксичною позицією в реченні. Приховані предикати зосереджені в субстанційних компонентах, утворюючи складні одиниці, які найчастіше перебувають у валентно не зумовленій присубстантивній (атрибутивній) або детермінантній позиції простого ускладненого речення. Перспективні у даному напрямку дослідження дериваційних зв'язків словосполучень і синтаксем, складних і простих речень у граматичній системі сучасної української мови.

Література:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – С. 181–212.
2. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 94–97.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ ВКФ «ВАО», 2011. – С. 30–50.
4. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. – С. 386–460.
5. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., перероб.] – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – С. 45–70.
6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 179.
7. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська,

- В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 143.
8. Андерш Й. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові / Й.Ф. Андерш // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 10. – С. 39.
9. Городенська К. Г. Дериваційна природа давального адресатної посесивності / К. Г. Городенська // Лінгвістичні студії: [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 1999. – Вип. 5. – С. 20.
10. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 117.

Межов О. Г. Деривационные отношения именных словосочетаний с простыми предложениями в современном украинском языке

Аннотация. Стаття посвящена актуальним проблемам теорії синтаксическої деривації іменних словосочетаній як компонентів семантически неэлементарних простих предложений сучасного українського літературного мови. Проаналізована специфіка функціонування падежних і предложно-падежних форм іменного в присубстантивній позиції. Визначені семантические різновидності, предложно-падежні засоби вираження і особливості деривації субстантивно-атрибутивних

і адвербіально-атрибутивних компонентів в іменних словосочетаннях.

Ключевые слова: імя существительное, именная словосочетание, синтаксическая деривация, транспозиция, адъективация, падежная форма, атрибут, семантика, простое предложение.

Mezhov A. Derivational relations noun word combinations with simple sentences in modern Ukrainian language

Summary. The article focuses on the urgent problems of syntactic derivation theory noun word combinations as the complicated simple sentences; functioning of case and preposition-case forms of noun in prysubstantyve position; phenomenon syntactic adjectivation in modern Ukrainian literary language studied. Semantic varieties, prepositional-case facilities of expression and features of derivation of substantive-attributive and adverbiale-attributive components are investigated in noun word combinations.

Key words: noun, noun word combination, syntactic derivation, transposition, adjectivation, case form, attribute, simple sentence.